

STM 1977:2

Bockhorn med påslående trätunga
En anmälan

Av Holger Larsen

© Denna text får ej mångfaldigas eller ytterligare publiceras utan tillstånd från författaren.

Upphovsrätten till de enskilda artiklarna ägs av resp. författare och Svenska samfundet för musikforskning. Enligt svensk lagstiftning är alla slags citat tillåtna inom ramen för en vetenskaplig eller kritisk framställning utan att upphovsrättsinnehavaren behöver tillfrågas. Det är också tillåtet att göra en kopia av enskilda artiklar för personligt bruk. Däremot är det inte tillåtet att kopiera hela databasen.

Bockhorn med påslående trätunga

En anmälan*

Av Holger Larsen

I mina studier av det svenska vallhornet har jag, genom Musikmuseets riksinventering av äldre musikinstrument, beretts tillfälle att undersöka tre bockhorn med påslående trätunga, samtliga från byn Rörbäcksnäs i nordvästra Dalarna. Om dessa horn, deras miljö och den horntyp de representerar handlar denna anmälan.

Inledning

Med "vallhorn" avses i Sverige vanligen ett av djurhorn (ko-, ox-, bock-, get-) tillverkat blåsinstrument utan rörblad. I de större översikterna över svenska folkliga tonverktyg (Oldeberg 1950, Moberg 1955, Ling 1964) beskrivs vallhornet i enlighet härmed som ett blåsinstrument spelat med läppexcitation. Nordiska museets stora hornsamling (till största delen deponerad i Musikmuseet) upptar endast horn utan "rörblad" eller "tunga".¹ Detsamma gäller i andra större samlingar, som Kulturen i Lund och Dalarnas museum i Falun. De försiktiga dubier som Oldeberg (1950 s 10) riktat mot NM-samlingens representativitet för landets hornbestånd finns nu anledning att bekräfta.

Förekomst och utbredning

Bock- och gethorn med en i blåsänden påslående tunga av trä känner man tidigare från Norge (Sandvik 1948 s 15)² där, åtminstone under senare tid, det s k "tungehornet" dominerat i bl a Gudbrandsdalen, Trysil och Trøndelag (Sevåg 1973 s 36). Om horntypens förekomst utanför Norge skriver Sevåg att "svenskane kjenner såleis ikkje til tungehornet anna enn frå Jämtland". Han syftar härmed på en rapport från 1926 av R. Gothe om jämtländsk fåbodkultur (s 113 f), vilken även föranlett Carl-Allan Moberg att spekulera i eventuellt norskt inflytande på de jämtländska vallhornen (1955 s 47, fotnot 1).

Bevarade och nytillverkade exemplar av det aktuella hornet med applicerad trätunga är i Sverige få resp inga alls. Informanterna till denna anmälan, Karl-Olgar Arnesson och Per Anton Moberg från Rörbäcksnäs, är sannolikt landets enda bärare av tillverknings-

*Tillägnas Per Anton Moberg i Rörbäcksnäs. En tidigare version utg. som stencil, Stockholm 1976 (Riksinventeringens rapport nr 5).

¹Sevågs beteckningar "horn av tungetyp" och "horn av trumpettyp" är oklara. I enlighet med Sachs och etablerat språkbruk betecknar "horntyp" och "trumpettyp" snarare instrumentens form och borrar. "Trumpettyp" som benämning på ett horn med läppexcitation utgör därför brott mot fruktbart (och etablerat) språkbruk. De mer exakta engelska uttrycken "lip-reed" resp "beating-reed" saknar adekvata svenska motsvarigheter varför jag i denna anmälan använder de något klumpiga uttrycken "horn med -" och "horn utan tunga".

²Anmälan i STM 1948, s 169. Sandvik brukar termen "prillarhorn" för horn med påslående tunga. I folkligt värmäländskt språkbruk synes däremot "prillarhorn" betecknat de speciella djurhornsflöjter för vilka Moeck utförligt redogjort (STM 1954, s 65 f).

och speltraditionen. Däremot har jag lyckats belägga förekomsten och (därmed) användningen av horn med tunga i tre till Norge gränsande landskap.

Under sin resa i Värmlands finnmarker året 1821 konfronterar C. A. Gottlund med ett vallhorn som, utifrån hans egen vackra berättelse, rimligen bör tolkas som representant för den här aktuella typen av horn. Gottlund berättar: "Emellertid satt jag och avhörde, hur gårdens vallgosse för i föl, om 15 år, blåste i ett bockhorn varuti var insatt ett stycke träd i den ändan, varifrån man blåste. Ljudet var rätt behagligt och liknade i det mesta en flöjt douce, med många moll och halva toner." (S 253–254.)

I Värmländska kulturtraditioner (1, s 114) publicerar Gunnar Turesson ett bockhorn (teckning efter inv.nr 6010 i Värmlands museum) som i allt väsentligt är identiskt med de här behandlade hornen. Turesson citerar Leif Löchen som säger att "I Norge var tungan vanligen av en. Originaltungor finns ej bevarade i Norge".

Harald Bertström (f 1910 i Idre, Dalarna) berättar om en typ av bockhorn "som man kokade och tog ur innanmätet av och gjorde hål på och satte in en tunga... där man blåser". (SVA 113, 1969.)

Från Lima socken (till vilken Rörbäcksnäs numera räknas) finns uttalad distinktion mellan olika horntyper: "De äldre spelhornen voro icke försedda med speltunga, men man begagnade nedre läppen och tungan så man fick lagom stor öppning för inblåsten." (NMEU 9833.)

I sistnämnda uppteckning antyds alltså en utveckling i vilken horn med tunga ("speltunga") skulle utgöra en senare innovation. Sevåg skisserar som hypotes likaså en utveckling där tungan tillkommit först i samband med de p g a repertoar och funktioner ökade kraven på tonförråd och omfång. Att vallhornet skulle ha försetts med trätunga under inflytande av klarinettens utbredning bland allmogen och/eller att klarinetten tjänat som direkt förlaga är däremot felaktigt. Horn med påslående trätunga har minimal relevant teknisk likhet med klarinetten och vidare fanns, vilket kan sägas vara avgörande, horn med trätunga rikt representerat i östra Norge innan klarinetten var känd där (Sevåg s 36 f).

I Norge finns däremot ett tungehorn som mera liknar klarinetten, i det att anblåsningssånden kraftigt snedskurits och ett rörblad applicerats som vid spel vibrerar mot läpparna. Det är möjligt att denna klarinettinspirerade horntyp även funnits i Sverige, ty i en annan berättelse framhåller Richard Gothe att horn försetts med "klarinettsnabel": "Så har vi bockhornet med tre eller fyra fingerhål. Var så musikanten angelägen att förkovra sig i konsten, hände det, att han försåg instrumentet med *munstycke* [min kursivering – HL] i likhet med en klarinettsnabel, dvs man sneddade till munstycket och anbragade en tunga av en eller metall, så att riktiga små stycken kunde frambringas." (1926 s 112–113.)

Vare sig det gäller horn med påslående tunga eller horn med klarinettinspirerat munstycke, finns det, med ett för denna problematik tvivelaktigt mossfynd undantaget,³ ej tillräckliga skäl för att ifrågasätta att horn med tunga är ett yngre påfund, utan att därmed anse hypotesen verifierad.

³ Mossfynd från Hemmossen, Lerbäck sn i Närke. Kohorn med tre fingerhål. Hornet har i likhet med de här aktuella en snedskuren spetsände. Cajsa Lund skriver: "Hornet tycks ha blåsts som rörbladsinstrument. Ett rörblad har då surrats fast över den snedskurna blåsöppningen." (1974 s 35.) Jag har ej funnit andra skäl för Lunds hypotes än just den snedskurna blåsöppningen. Denna är dock ej snedare än på många bockhorn och gethorn utan tunga. Vidare saknas flaror för fästande av eventuell tråd och hornets relativt stora blåsöppning minskar sannolikheten för applicering av tunga. Hornet förvaras i Statens historiska museum, avdelning järnålder, utan nr.

I Rörbäcksnäs har endast förekommit horn med påslående tunga och detta har varit det enda brukade instrumentet i vallningsarbetet. I byar gränsande till Rörbäcksnäs (på svenska sidan) har jag ej lyckats spåra något exemplar av denna horntyp.⁴ Traditionens isolering är markant: horntillverkare i Rörbäcksnäs har, enligt egen utsago, först på senare år blivit varse existensen av horn *utan* tunga! Och omvänt synes kunskapen likaså knapp; Carl Gustav Färje, nyligen bortgången horntillverkare och exekutör från Älvdalen, skriver så sent som 1975 att han samma år, genom besök från just Rörbäcksnäs, för första gången konfronterats med ett horn med tunga (Färje 1975).

Instrumentets miljö

Byn Rörbäcksnäs nämns första gången vid namn i samband med en utflyttning från Lima. Enligt kyrkboken i Lima församling flyttade en Jonas Larsson (f 1732) till "Röbekneset". Tillsammans med andra nybyggare fick han samsas med normmännen om myrmalm, jakt- och fiskeområden. Korta somrar och begränsad åkerareal gjorde snart boskapsskötseln till påtvingad huvudnäring. Kontakterna med Norge – ingifte,⁵ gemensam huvudnäring och därmed rivalisering om mark – utgör grunden till den ackulturationsprocess till vilken, förutom de många språkliga övertagandena, sannolikt även de aktuella instrumenten hör.

I Rörbäcksnäs har endast enfåbodsystem fungerat, dvs ingen höst- och vårfåbod (Arkling 1971). Varje gård hade sin egen vallare (gattare) som hade att ledsaga djuren till betesmark och hålla de vilda djuren, främst lo, björn och järv, på avstånd. Som arbetsredskap tjänade bockhornet (böckhönn),⁶ sången (kölning-lalning) samt den obligatoriska påsen (slejtse-köppen) med blandning av salt och mjöl. Hornet utnyttjades, enligt Per Anton Moberg, främst som kommunikationsredskap, för att överbringa meddelanden samt apotropeiskt, som larmredskap för att skrämja de vilda djuren.

Fåbodlivet fungerade t o m andra världskriget. Därefter upphörde självhushållningen, boskapsskötseln ersattes av skogsbruk och på senare år av den expanderande turistnäringen.

Horntillverkare och exekutörer

Den tillverkningstradition som Moberg på 1910-talet blev en del i kan, vilket han själv som kompetent hembygdsforskare anser troligt, ha existerat lika länge som byn Rörbäcksnäs gjort det. Viktig och illustrativ är också den betydelse som Rörbäcksnäs' äldre befolkning idag tillskriver de från förra seklet mest kända horntillverkarna. Ur uppgifter från kyrkobokföringen har, via smek- och/eller gårdsnamnen, följande förteckning över hornblåsare kunnat sammanställas.⁷

⁴ Inventering av hembygdsgårdar i Sälen, Lima och Malung samt förfrågningar i privathem.

⁵ Larssons dotter Karin (f 1758) gifte sig med normannen Pålsen och byggde gård i det nuvarande Rörbäcksnäs.

⁶ Limamål även "buckvårn" (ULMA 7883, s 26) och "Lajkhorn" (ULMA 2305, s 44).

⁷ Av dessa tillverkare har jag ej lyckats spåra något enda exemplar. Förfrågningar hos anhöriga besvaras vanligen med förklaringen att hornet utgjorde ett arbetsredskap som helt enkelt kasserades då det förlorat sin funktion. Hornen har ej heller, såsom idag är fallet med många folkliga verktyg, varit attraktivt arvegods. Genom det ständiga justerandet av tunga och fäste är bockhorn med tunga intimt förbundna med upphovsmannen och ej, som horn utan tunga, permanenta ljudredskap som kan brukas även av andra än tillverkaren.

Erik Erke Persson	Svartåsen	Rörbäcksnäs	1806–1882
Erke Britta Eriksdotter	Bruntjärnsåsen	"	1850–1928
Vesta Erik Larsson	Svartåsen	"	1856–1938
Sara Lisa Eriksdotter	"	"	1859–1948
Svartås Lars Larsson	"	"	1862–1941
Risbergs Emma Persson	"	"	1872–1928

Tillverkning

Hornen sågas av från huvudskålen på den slaktade bocken. De bästa hornen är de som är så föga koniska men samtidigt så långa som möjligt. Lämpligast är därför horn från en gammal storväxt bock (jfr ULMA 15984, s. 70). Högerhänt blåsare väljer bockens högra horn och omvänt (jfr ULMA 15840, s. 10 f). Hornets bearbetning inleds med den illaluktande kokningen; hornet kokas så länge att kvicken (innerhornet) lätt kan avlägsnas.⁸ Omedelbart efter kokningen, då hornet ännu är mjukt, förtunnas hornskalet med kniv, rasp och sickling från fönsterglas. Ett tunt hornskal ger bästa klang, varför hornet förtunnas så mycket det med hänsyn till framtida hållbarhet är möjligt.

Ett "svejar" – ett spetsigt järn som glödgats – används för att bränna upp grepphål på hornets flata sida. Första hålet placeras vid hornets balanspunkt,⁹ nästa hål närmare anblåsningsändan och därefter ytterligare fyra hål mellan balanspunkten och mynningen samt slutligen ett tumhål på hornets motsatta sida.

Avgörande är sålunda ej de enskilda hålens placering, de bestäms huvudsakligen av den spelandes hand- och fingerstorlek, utan det viktiga är placeringen av *gruppen* grepphål. Ty för att uppnå distinkt tonhöjdsförändring vid hålen närmast mynningen gäller, liksom på många andra blåsinstrument, att dessa grepphål ej hamnar för nära mynningen. Med den princip som här använts, dvs där endast första grepphålens placering bestämts (vid balanspunkten), kan detta förhållande inte förutses. Som framgår av bilden har ett för detta sätt att placera grepphålen vanligt dilemma uppstått. Det sista hålet har hamnat för nära mynningen och då detta alltså kan sägas vara klangligt bestämmande, har hela grepphålsgruppen måst flyttas ett steg närmare anblåsningen. Ett nytt hål (något mindre) har bränts mellan anblåsningsändan och balanspunkten och hålet närmast mynningen har proppats igen. Detta problem framstår akut vid tillverkning av horn utan tunga. På ett starkt koniskt instrument med ett grepphålssystem där varje grepphål har samma diameter, kommer den successiva frekvenssänkningen när grepphålen stängs i ordningsföljd att minska i relation till förhållandet mellan grupphålens diameter och hornets tvärsnittsdiаметer vid hålet.¹⁰

Grepphålens storlek har bestämts av spelarnas fingerstorlek. Att fingertoppen fullständigt

täcker grepphålet har tjänat som enda kriterium. Hornen från Rörbäcksnäs, vilka tillverkats av pojkar i 10–12-årsåldern, har därför små, ja för en vuxen hand besvärande små, fingerhål.

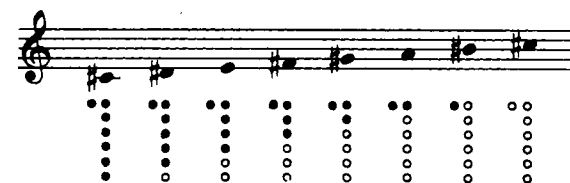
Tungan tillverkas av kvistfri en. Endast ytterved är användbar, då innerved liksom tjärved (tenar) är alltför spröd och lätt spricker. Blåsänden snedskärs mot hornets konkava sida och runt blåsänden karvas fåror för tråden som skall fästa tungan. En kil av bästa enträ täljs så att kilspetsen, som skall utgöra den svängande tungan, med god marginal täcker anblåsningshålet. Tungan förtunnas till ca 1 mm och surras fast med fuktad tråd. Tråden lindas runt tunga och horn, varvid några varv måste löpa under tungan för att ge den bättre spänning och därmed bättre svikt.¹¹

Tungan är viktig då tonkvaliteten i hög grad bestäms av dess egenskaper. Längden avgör tonhöjden: ju längre tunga desto lägre ton. En alltför bred tunga gör hornet trögblåst. Man kan alltså, vilket självfallet även gäller horn utan tunga, anse de speltekniska problemen förutbestämda av tillverkningen. Det är inte heller möjligt att vara en god tillverkare utan att samtidigt vara en god exekutör.

Inför varje användning av hornet måste det blötläggas, åtminstone anblåsningsdelen med tungan och tråden. Det är ej tillräckligt att såsom vid t. ex. klarinettspel endast fukta rörbladet. Tungan måste varje gång surras fast på nytt.

Blåsänden förs in i munnen så långt att trätungan ej vidrörs av spelarens läppar. Den påslående tungan skall således vibrera fritt i munhålan. Stopptechnik används ej, utan tonen är i huvudsak beroende av källmekanismen, dvs tungans egenskaper. Med ändrad blåsstyrka kan självklart tonen korrigeras, men resonatorn är ändå av underordnad betydelse i förhållande till tungan. En analogi med klarinetten är därför ej relevant. Istället bör jämförelser snarast göras med orgelns tungstämmor och regalen. (Grundtonen i spektrum hos regalen och regalpipor justeras som bekant genom förändring av tungans svängande del.)

De tre hornen från Rörbäcksnäs har samma tonförråd. Med alla grepphål stängda fås tonen *ais*¹ och öppen resonator ger *ais*². En successiv öppning av grepphålen ger en mycket distinkt och ren harmonisk mollskala enligt följande applikatorschema (gaffelgrepp förekommer ej):

Kommentar

Av de fyrtio horn med tunga som Sevåg redovisar, är det endast fyra horn som i likhet med dem från Rörbäcksnäs har hela sju grepphål. Anmärkningsvärt är vidare att endast två av de norska hornen har tumhål. Utan uppgifter om exakt ålder på Sevågs horn är det inte meningsfullt att spekulera i samband mellan hornens ålder och antal grepphål. Det ligger nära (alltför nära) till hands att se det ökande grepphålsantalet som ett kännetecken

¹¹ Jfr här det bland jazzmusiker förekommande practical joke där ett hårstrå appliceras under rörbladet, vilket för den oförberedde orsakar svårkontrollerad vibration och därmed gåtfull intonation!

⁸ Att, såsom var brukligt i Siljanstrakten, låta hornet ligga i gödsel en längre tid för att därmed eliminera kvicken, är obekant i Rörbäcksnäs.

⁹ Tekniken beskrivs även av Knis Karl Aronsson i samtal med Gunnar Larsson 20.2.1976. Se även Moberg 1955 s. 47, fotnot 4.

¹⁰ I kommande behandling av horn utan tunga skall jag återkomma mer detaljerat med uppgifter om detta centrala problem. Möjligen finns här nyckeln till förklaringen av de igenproppade grepphålen på valhorn som bl. a. Moberg observerat som tecken på "att exekutörer provat sig fram för att uppnå ett annat tonmaterial än det förefintliga" (1955 s. 47).

på yngre instrument. Endast en grundlig teknisk och källkritisk genomgång av det norska materialet kan ge de nödvändiga uppgifterna till en för denna problematik fruktbar komparation.

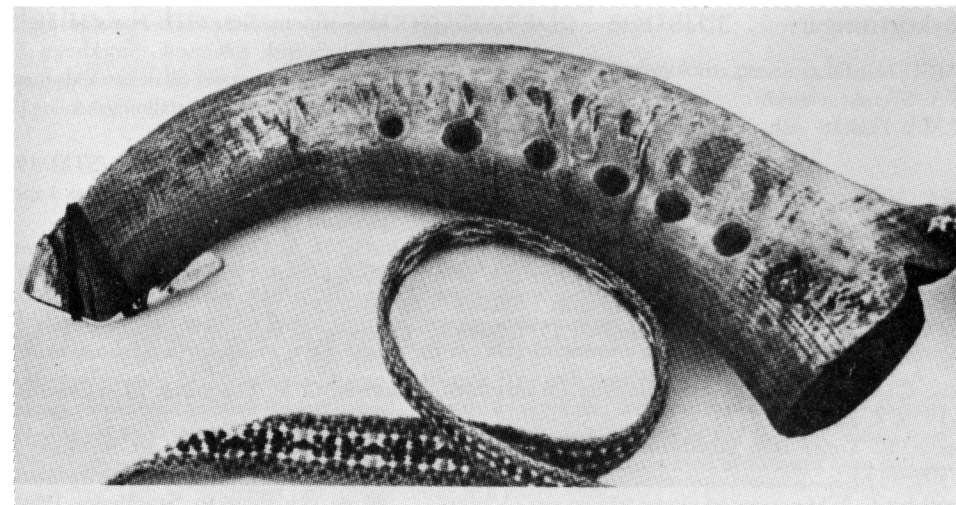
Med kombinationen av påslående tunga som regalinstrument och möjlighet till förändringar av resonatorns längd genom öppnandet av sidohål, kan hornen även ur globalt perspektiv betecknas som unika folkliga tonverktyg.

Fakta om hornen

- bockhorn 1 Tillhör Per Anton Moberg i Rörbäcksnäs. Signering: "P A M".
7 grepphål, maxlängd 242 mm, diameter anbl. 17 mm, mynning 54 mm, avstånd mellan grepphålens centra 22-23-23-23-17 mm, grepphålens diameter 8 mm, tungans mensur 18 mm (max) x 9 mm (min).
- bockhorn 2 Tillhör Rörbäcksnäs hembygdsförening. Signering "P A M 1917".
7 grepphål, maxlängd 231 mm, diameter 17 mm–53 mm, avstånd mellan grepphålens centra 21-21-21-16-18 mm, grepphålens diameter 7 mm, tungans mensur 10 x 6 mm.
- bockhorn 3 Tillhör Albert Pettersson, Rörbäcksnäs. Signering saknas.
7 grepphål, maxlängd 300 mm, diameter 15–50 mm, i övrigt samma mått som horn 2. Tunga saknas.

1. Per Anton Moberg
spelar bockhorn.

2. Bockhorn nr 1.

3. Detalj av tumhål,
signering och trä-
tunga.

Foto: Inge Persson,
Lima.

Förkortningar

NMEU: Nordiska museets etnologiska undersökningar
SVA: Svenskt visarkiv
ULMA: Dialekt- och folkminnesarkivet i Uppsala

Litteratur

- Arkling, M: Rörbäcksnäs – en bys uppkomst och utveckling. Uppsats framlagd för seminariet i folklivsforskning vid Stockholms universitet VT 1971. (Stencil.)
Färje, C G: Något om vallhornstraditioner. (Skansvakten 1975, s. 22.)
Gothe, R: Toner från fåbodvallen. (Jämten 1926, s 109–115.)
Gottlund, C A: Minnesanteckningar från en resa i Värmlands finnmarker 1821. Karlstad 1933.
Ling, J: Svensk folkmusik. Stockholm 1964.
Lund, C: Kommentarer till de utställda föremålen. (Klang i flinta och brons. [Utställningskatalog.] Musikmuseet, Stockholm 1974.)
Moberg, C-A: Om vallåtar 2. (STM 1955, s 7–93.)
Moberg, P A: Tal vid Rörbäcksnäs kapellbys 200 års jubileum. (Maskinskr.)
Moeck, H A: Die skandinavischen Kernspaltflöten in Vorzeit und Tradition der Folklore. (STM 1954, s 56–83.)
Oldeberg, A: Vallhorn, herdepipor och lurar. (Värmland förr och nu, 1950, s 19–67.)
Sandvik, O M: Folkmusik i Gudbrandsdalen. 2. uppl. Oslo 1948.
Sevåg, R: Det gjallar og det læt. Oslo 1973.
Turesson, G: Värmländska kulturtraditioner. [1.] Äldsta dikten och musiken. Stockholm 1960.

Summary

Goat horns with a wooden beating reed

The term *vallhorn* is generally used in Sweden to denote a lip-vibrated instrument made of animal horn, with or without fingerholes. The present article describes three goat horns from northwestern Dalarna with reeds of juniper wood. The principle, a combination of the beating reed of the regal family with fingerholes to vary the length of the resonator, is familiar in Norway. This type of horn is now shown to exist also in Sweden (Jämtland, Värmland and Dalarna). There is both technical and historical evidence that it was not modelled on the clarinet. A reed of juniper wood is lashed in position to cover the blow hole. The blowing end (complete with the reed) is inserted so far into the player's mouth that the wooden reed does not come into contact with his lips. The reed vibrates against the opening, thus periodically cutting off the flow of air. The horn has seven fingerholes, positioned in such a way that the first hole coincides with the pivotal point. The horns produce a harmonic minor scale having *c sharp* as its lowest tone. The horns reported by Sevåg from Norway (of which forty have reeds) include only four with seven fingerholes. Reed horns are probably an elaboration on the *vallhorn* and therefore a comparatively recent innovation.